

Ә. М. Құнанбаева

СТИЛЬДІК ТЕЗ ЖӘНЕ ОНЫҢ ТҮРЛЕРІ

«Сөз – тіл ғимаратын қалайтын негізгі кірпіш» /1.10/. Жазушы өзі тұрғызатын ғимараттың сәнді, берік, биік болуы үшін көркем шығарманың ең бірінші құралы – сөзді таңдап, дұрыс, орынды, шебер қолданып қиюластыра білуі керек. Яғни ол өз шығармасының жанрына сай, қозғаған тақырыбын аша алатын, суреттелетін уақыт пен оқиға кезеңін таныта алатын тілдік материалдарды стильдік-шеберлік жағынан тұтастықта жұмсай алуы. Осылайша жазушы өз қаламынан туған туындысын белгілі бір қалыпқа түсіреді және жөнге келтіреді. Мұны ғылым тілінде стильдік тез немесе стильдік тезге түсіру деп атайды.

«Стильдік тез» терминін поляк әдебиеттанушысы С.Скварчинсканың көрсетуі бойынша еуропа тілдерінде пайда болып, әр кезеңде түрліше жанданып отырған. Ол бұл сөзді итальян гуманистері ойлап тауып, кейіннен итальян тілінен өзге тілдерге ауысты деген болжам жасайды» /2.164/.

«Лингвистикалық терминдер сөздігінде» стильдік тез былайша дәйектелген: «Белгілі бір дәуірдің, әлеуметтік ортаның сөйлеу стиліне, шығарманың баяндалу мәнеріне қарай, жекелеген авторлар өздеріне тән шеберліктерін қолданып, шынайылықты тудыру мақсатында қолданылатын тәсіл» /3.425/.

Стильдік тезге түсірудің амал-тәсілдері, жолдары, түрлері лингвистикада да, әдебиеттануда да қарастырылады. Әдебиет зерттеушісі көркем шығарма стилін зерттегенде жазушының шығарма жазу барысындағы бейнелеу шеберлігіне, суреткерлік қабілетіне назар аударса, тілші жазушының сөзге қандай стильдік жүк артқанына, баяндауындағы тілдік ерекшеліктеріне көңіл бөледі. Бірақ екеуінің де мақсаттарының тоғысатын тұсы бар. «Әдебиетшілер болсын, тілшілер болсын көркем шығарма тілін сөз еткенде, екеуінің де негізгі объектісі – көркем шығарма. Өйткені әдеби шығарманың негізгі құралы - тіл» /4.36/.

Стильдік тезге түсіру туралы орыс тіл білімінде В.В. Виноградов, В.Винокур, В.Ю. Троицкий, А.И. Ефимов, А.В. Алпатов, Г.Г. Полищук т.б. ғалымдардың еңбектерінде айтылған. Олардың стильдік тез жайындағы пікірлері төмендегі анықтамаға тоғысады.

«Стильдік тез – көркем, сирек жағдайда публицистикалық мәтінді ұйымдастырудың негізгі ұстанымдарына сәйкес полемикалық мақсатта әдейілеп құру, белгілі әдеби бағытқа, қандай да бір жанрға, ресми құжатқа, белгілі бір жазушының жеке мәнеріне, еліктеудің негізгі насаны ретінде алынған тарихи дәуірдің, белгілі бір әлеуметтік топтың, ортаның тұрмыстық тілін, олардың ең көрнекті немесе соларға тән белгілерді көрсетуде тілдік материалдарды соған сай пайдалану» /5.538/.

А.И. Ефимов «Стилистика художественной речи» атты еңбегінде көркем тіл стилистикасының теориялық негіздерінің алдында тұрған он бір түрлі міндетін көрсетеді. Олардың қатарына стильдік тездің ұстанымдары мен амалдарын анықтауды да қосады. «Стильдік тез – бұл жазушының белгілі бір тұлғаға тән баяндау мәнерін көрсетуі, автордың белгілі бір әлеуметтік орта мен дәуір адамдарын танытатын стилистикалық жүйесіне көшуі. Стильдік тез әр түрлі тілдік жүйелердің өзіндік көшірмесі бола отырып, белгілі бір әлеуметтік орта өкілдерінің жақсы көретін бейнелі сөздері мен дүниетанымы арқылы өткізердей қылып, авторды осы еліктей баяндауды жүргізуге мәжбүр етеді. Стильдік тездің мақсаттары сияқты, оны іске асырудың амалдары мен жолдары да сан алуан. Осыған байланысты оның төмендегідей түрлерін анықтауға болады:

1. Тарихи стильдік тез бұл – көркем шығармада өткен кезеңнің күнделікті тұрмыста қолданылған және қоғам мен тіл дамуындағы әр түрлі тарихи дәуірлерге тән сөйлеу құралдары мен олардың қолданылу амалдарының келтірілуі.

2. Жанрлық стильдік тездің көмегімен автор өзіне ұнайтын сөз өнеріндегі әрбір жанрдың (аңыз, мысал, повесть, ертегі және т.б.) амалдары мен тәсілдеріне сүйене алады.

3. Әр түрлі әлеуметтік-тілдік стильдердің стильдік тезі, әр түрлі әлеуметтік топтарға жататын адамдардың тілдік ерекшеліктерін көрсетуді мақсат етеді /6.95/.

Орыс әдебиетіндегі қаламгерлердің стильдік тезге жүгінуінің себептерін, әр кезеңде таралу және қолдану ауқымына шолу жасаған В.Ю. Троицкий «стильдік тез – образдың жекелігі мен типтенуіндегі көркемдік амал ретінде, жағдайды, баяндау сипатын (мысалы, құжаттар стильдік тезі, эпистолярлық стильдік тез) жасаудың құралы ретінде, сатиралық бейнелеудің, пародияның және т.б. тәсілі ретінде көрінеді» /2.177/.

Ғалым осы тұжырымын негізге ала отырып, стильдік тезді көркемдік құрал ретінде қарастырып отырған әдебиетші үшін А.И. Ефимовтың стильдік тез түрлерін жоғарыдай жіктеуі жеткіліксіз деген қорытындыға келеді. «Әдебиеттің әрбір шығармасында тілдік ерекшеліктер көркемдік амал ретінде әр түрлі мақсаттарға қызмет етеді. Сондықтан стильдік тездің рөлін оның көркем шығармадағы алар орны бойынша анықтаған дұрыс. Стильдік тездің рөлі стильдік тездің қайда қолданылғанымен анықталмайды, себебі стильдік тезді баяндаудың сипатын жасаудың құралы ретінде пайдаланып, бір жағдайда автор тарихи дәуірдің белгілі бір ауқымды оқиғаларын баяндай отырып, соған сәйкесінше жағдай туғызуға тырысады және дәл осы тарихи туындыда

стильдік тез қаһарманның мінезін даралау құралы, яғни жекелеу мен типтендірудің және т.б. амалы ретінде қолданылуы мүмкін. Стильдік тез – әдебиеттегі көркем бейнелеудің айқын құралы», – деген қорытындыға келеді /2.177/.

Стильдік тезге әр дәуірде әр түрлі көзқарастар болғанын байқаймыз. Белгілі бір жағдайда шектескенмен, стильдік тезді – еліктеу, эпигонство, пародия, дәстүр, әсер ету түсініктерімен шатастыруға болмайды. Стильдік тезге өз айтары, қолтаңбасы жоқ жазушылар ғана барады, олар нағыз сөз зергелерінің ұзақ және мұқият бақылауының негізінде дүниеге келген туындылардың көшірмесін жасаушылар деп бағалаған. Стильдік тездің оң тұсы – әрбір дәуір өз кезеңінің тілімен сөйлегенде түсінікті бола түседі, керісінше – стильдік тез өз дәуірінің танымымен ғана шектеліп, нағыз көркем дүниеге айналуға кері әсерін тигізеді деген тұжырымдар да орын алған. Стильдік тезді жай ғана еліктеу, көшіру, жасандылық деп те қабылдаған да кездер болған.

«Қазіргі уақытта стильдік тез туралы түсініктің ауқымы кеңі түсті, оны стильдегі саналы түрде еліктеу деп емес, қандай да бір дәуірді оған тән дәлдікпен және нақтылықпен көркем түрде жеткізу деп қабылданады. Мұқият бақылау мен есепті еліктеуге негізделген эстетикалық иллюзия тудырудың ерекше амалы. Бұл жағдайда тек өзіне ғана тән сөйлеу мәнерімен, ой түзілімдерімен, сөздермен ерекшеленетін сол дәуірдің стилі үлгі болады. Міне бұл көркем стильдік тездің нормасы, яғни уақыттың жекелеген ерекшеліктерін сезіну. Сондықтан стильдік тез жеке бір жазушымен шектелмейді, керісінше оның мектебіне немесе оның дәуіріне де ортақ болып саналатын ерекшеліктерге сүйенеді» /7/.

Стильдік тезге түсірудің түрлері мен жолдары туралы сөз қозғамай тұрып, ең алдымен осы терминнің қазақ филологиясындағы қалыптасу, қазақшалану тарихына тоқталсақ.

Стильдік тез орыс тіліндегі «стилизация» терминінің қазақшалануы. «Стилизацияны» *стильдеу*, *стильдік еліктеу* деп те аударып жүр. «Стилизация» деген терминді *стильдік тез* деп қазақшалауды ғалым Рәбиға Сыздықова ұсынады. ҚТТС-те *тез* сөзінің екі мағынасы берілген:

«1. зат. Киіз үй сүйегін: уық, кереге т.б. жасайтын ағаштарды морлағаннан кейін түзейтін, иетін құрал. 2. Ауыс. Түзу жолға салатын, қателік, кемшілікті түзейтін өмір талқысы» /3.Т.9.560/.

Шынында жазушы шығармасын белгілі бір жанрға, қозғалатын тақырыпқа сай жөнге келтіреді, түзу жолға салады. Міне осылайша, қазақшаланған «стилизация» термині стильдік тез («дәлірек айтсақ, «белгілі бір стиль тезіне түсіру» деген дұрысырақ») /1.98/ түрінде ғылыми айналымға түсіп кетті.

Ғалым Р. Сыздықова: «Стиль тезі дегеніміз – көркем шығарманың тілдік материалдарын белгілі бір әлеуметтік ортаға немесе белгілі бір тарихи кезеңге, әдебиеттің белгілі бір бағытына, жанрына т.б. қарай үйлестіріп, тандап қолдану», – деген ғылыми анықтама береді /1.98/.

Көркем шығарманы өз зерттеулерінің нысанына айналдырған әдебиетші ғалымдар да стиль тезіне түсіруді өз назарларынан тыс қалдыра алмайды. Әдебиеттану терминдер сөздігінде «стилизация» *стильдік еліктеу* деп аударылып, төмендегідей анықтама берілген: «*Стильдік еліктеу* (французша – *stilisation*, орысша – *стилизация*) – жазушының өз шығармасында фольклорлық туындыларға немесе қандай да бір басқа әдеби нұсқаларға тән стиль өзгешеліктерін, яғни әбден қалыптасқан сөз қолдану, баяндау, бейнелеу тәсілдерін сақтай отырып, олардың негізгі сипат-белгілерін айнытпай дәл келтіру. Стильдік еліктеудің мәні – ол көркем шығармада жалпы халықтық тілдің сан-алуан байлығына әдебиет тілінің, ауызекі сөйлеу тілінің сан қилы қасиет-сипаттарын әр қырынан алып, әр түрлі үлгіге салып, еркін қолдана білетін жазушылық шеберліктен туады» /8.306/.

Қазақ тіл біліміндегі стилистика саласының зерттеушісі М.Серғалиев «стилизация» терминін *стильдеу* деп аударған. «*Стильдеу* – тілдік материалдарды ұйымдастырудың негізгі принциптері мен көзге айқын көрініп тұратын сыртқы тілдік белгілерге сәйкес көркемдік баяндауды саналы түрде құру. Сыртқы тілдік белгілер әлеуметтік ортаға, тарихи кезеңге, әдеби бағытқа, мектепке, жанрға, ресми құжаттарға, әлдебір жазушының жеке сөз саптау ерекшелігіне тән болып келеді. Стильдеу сан алуан идеялық-эстетикалық мақсаттарда: тарихи баяндау үшін, өткен кездердегі әлеуметтік топтың бейнесін қалыптастыру үшін, сатиралық немесе юморлық ыңғайда жұмсалуды мүмкін» /9.371/.

Қазақ филологиясында стильдік тез туралы тұжырымдар осындай анықтамалар көлемімен ғана шектеледі.

Стиль тезі туралы қазақ тіл білімі мен орыс тіл біліміндегі теориялық еңбектерге шолу жасай келе, ондағы берілген анықтамалардың басын біріктіріп, стильдік тезге түсірудің төмендегідей жолдарын анықтаймыз:

- әдебиеттің белгілі бір жанрына, бағытына сай баяндау жүргізгенде;
- белгілі бір әлеуметтік ортаның сөйлеу мәнерін келтіргенде;
- жекелеген авторлардың сөйлеу, жазу даралығына еліктегенде;
- тарихи дәуір келбетін беруде және т.б.

Осы талаптарды ұстанғанда алдыға қойған мақсатқа, яғни шынайылыққа, нақтылыққа қол жеткізу үшін тілдегі бірліктер мен амал-тәсілдерді орайластырып, ұтымды қолдана білу керек.

Енді біздің зерттеу жұмысымыздың негізіне алынып отырған тарихи стильдік тезге түсіру туралы пікірлерге тоқталайық.

Тарихи стильдік тез тарихи тақырыпта жазылған шығармаларда жақсы көрініс тапқан. Орыс тіл біліміндегі тарихи стиль тезі жөніндегі пікірлер А.С. Пушкиннің «Петр біріншінің Арабы», Н.В. Гогольдің «Тарас Бульба», Л.Н. Толстойдың «Соғыс және бейбітшілік», А. Чапыгиннің «Разин Степан»

және т.б. жазушылар мен ақындардың тарихи тақырыпты арқау еткен туындыларын талдау барысында айтылған.

«Тарихи роман жаралғаннан бергі оның алдындағы негізгі міндет – суреттеліп отырған дәуірдің тарихи және жергілікті айқын көрінісін, белгілерін беру. Оны әдетте киім-кешек, қару-жарақ, үй мүлкі мен жиһаздары және т.б. тұрмыстық өмір белгілерін, ерекшеліктерін танытатын белгілі бір реалийлерді енгізу арқылы шешіліп келді. Сонымен қатар жазушы мәдениеттің тіл сияқты қырын тастап кете алмайды. Тарихи романдағы тіл белгілі бір дәрежеде «ескіліктің» бояуына шалынады, сол арқылы бізді суреттеліп отырған дәуірден бөліп тұрған уақыттың қашықтығын сездіруге мүмкіндік береді. Тарихи туынды авторы, әсіресе реалист-автор дәуірдің сөйлеу құрылымының ерекшеліктерін қаһармандардың диалогтары арқылы ғана емес, жалпы баяндау стилі арқылы да танытуға тырысады. Өткенді жаңғыртудың бір үлгісі ретінде стильдік тез әр түрлі қаламгерде әр түрлі сипатқа ие. Ең алдымен ол қарқынды, қою немесе салыстырмалы түрде алғанда ұстамды және орынды болуы мүмкін» /10.16/.

Тарихи тақырыпты арқау еткен шығарманы жазу ғана емес, оны оқып шығу да белгілі бір дәрежеде дайындықты қажет ететінін білеміз. Бір қызық тұсы тарихи роман жазып отырған қаламгер мен тарихи туындыны оқып отырған оқырман арасында жазылмаған қағида бардай. Оқырманды өзі суреттеген кезеңнің «қонағы етуді» жазушы өзіне міндет етіп

алса, ал оқырман тарихи шығарманы қолына алып, өткенге саяхат жасауға дайындалғандай.

Байқағанымыздай тарихи стиль тезіне түсірудің деңгейі, дәрежесі әрбір қалам иесінің шеберлігіне, даралығына, дарындылығына байланысты. Оқырманына көркемдік әлемін аралатып қана қоймай, шыңырау құдықтан су тартқан адамдай, халық тарихын өз қаламдарының күшімен көркемдеп ұсынуды мұрат тұтқан жазушылар алында үлкен міндет тұр. Осы міндетті жоғары дәрежеде орындаған қалам иесінің туындысы әдебиет тарапынан да, тілдік тұрғыдан да жоғары бағаланбақ.

1. Сыздық Р. Сөз құдіреті – Алматы: Санат, 1997. – 224 бет.
2. Троицкий В.Ю. Стилизация//Слово и образ. Сборник статей. Сост. В.В. Кожевникова – М.: Просвещение, 1964. С.164-194.
3. Розенталь Д.Э., Теленкова М.А. Справочник лингвистических терминов. М.: Просвещение, 1972
4. Балақаев М., Жанпейісов Е., Томанов М., Манасбаев Б. Қазақ тілінің стилистикасы. – Алматы: Мектеп, 1974
5. Русский язык: Энциклопедия. Москва: Просвещение, 2003.
6. Ефимов А.И. Стилистика художественной речи.- Москва: МГУ, 1961.-508 стр.
7. <http://feb-web.ru>
8. Әдебиеттану. Терминдер сөздігі – Алматы: Ана тілі, 1998.-384 бет.
9. Қазақ тілі. Энциклопедия.- Алматы, 1998. – 509 бет
10. Алпатов А.В. //Русская речь №4, 1970.

В статье рассказывается о стилизации и некоторых ее видах.

The article is considered the problem of stilization

Г. А. Курбаева

СТРУКТУРА ВЫСКАЗЫВАНИЙ СО ЗНАЧЕНИЕМ ДОЛЖЕНСТВОВАНИЯ В КАЗАХСКОМ И НЕМЕЦКОМ ЯЗЫКАХ

Модальность долженствования является характеристикой практического действия с точки зрения определенной системы норм. Норма представляет собой социально навязанную и социально закрепленную оценку. Природа долженствования в философии считается рациональной, аналитической. В лингвистике модальность долженствования – это обусловленность ситуации «теми или иными объективными или субъективными факторами, которые с точки зрения субъекта модальной оценки, требуют непременно превращения потенциального в актуальное».

Категория долженствования имеет потенциальную опору на совокупность различных языковых средств и их комбинаций, способных выражать эту категорию и отражающих ее в своем семантическом содержании. Категория долженствования актуализируется в акте речи, формируется в процессе программирования будущего высказывания, во

внутренней речи, и передается в виде языковых семантических функций, которые преобразуются слушающим в понятийные категории, представляющие собой элементы смысла высказывания.

С изучения синтаксического уровня выражения начинается широкое понимание модальности. В лингвистической литературе под модальностью предложения принято понимать указание на отношение содержания речи к действительности. К синтаксическим средствам выражения модальности долженствования относятся:

Порядок слов - в казахском языке фиксированное расположение членов предложения – подлежащее на первом месте, сказуемое на последнем.

Жан жақтарына қарамай жұмыс істендер.

Порядок слов в немецком языке зависит от синтаксических, морфологических, интенциональных факторов. Например в данном предложении: *Arbeiten sollt ihr und nicht zuschauen* инфинитив

обычное место которого постпозиция, перемещается в препозицию. При этом препозиция поддерживается ударением и соответствующей интонацией.

Среди универсальных синтаксических средств, приспособленных для экспликации эмоций, подчеркивается роль повтора.

Повторы – очень лаконичное, выразительное лексико-синтаксическое средство выражения модальности. Выполняя ритмико-мелодическое задание, они усиливают эмоциональную выразительность, эмоциональное воздействие на слушателя: – *Барамын, барамын – деді ол ашуланп.*

Повторы усиливают побуждение: *Бар, бар; Сөйле, сөйле. Schneller Leute, schneller!*

Его комплексное использование с другими лексико-синтаксическими средствами позволяет ему не только выполнять экспрессивно-эмотивную функцию, но и участвовать в формировании эмоционально-смысловой доминанты текста. О.А.Кострова указывает на необходимость рассматривать синтаксические единицы как определенный инструментарий коммуникативной деятельности и учитывать экстралингвистические факторы, в рамках которой осуществляется эта деятельность.[1:240]

Таким образом, синтаксические знаки наряду или же совместно с лексическими знаками могут служить для передачи эмоциональных состояний с учетом лингвокогнитивной компетенции интерпретатора.

Как отмечает Норберт Фриз, синтаксические модели наиболее приспособлены для общей экспликации эмоций, но не являются средством выражения каких-либо дискретных эмоций.[2:37] Он выделяет несколько типов предложений в немецком языке, которые прежде всего кодируют наличие какой-либо эмоции грамматическими средствами. Например, *Wie das passt! Dass du immer soviel trinken musst!; Fantastisch! Schneller!; Raus!..*

Повтор является универсальным синтаксическим средством передачи эмоций и в казахском и в немецком языках.

В практике лингвистических исследований термины модальность и экспрессивность не раз связывались и пересекались. Широкое понимание оценочности дает повод включать экспрессивность в качестве составляющей субъективной модальности. На примере модальных высказываний долженствования очерчивается тот прагматический диапазон, который можно соотносить с экспрессивностью. Модальные высказывания долженствования различаются и сопоставляются по степени выразительности.

Экспрессивность вплетена в качестве прагматического компонента в смысл модального высказывания. Ее основная функция – актуализировать в речевой ситуации те или иные компоненты смысла модального высказывания, направить внимание слушающего в желаемом направлении.

В рамках функционального подхода экспрессивность синтаксического знака рассматривается как результат изменения формы: перемещение, расчле-

нение, повтор и метонимическое усечение (эллипсирование).

В других случаях можно говорить не об эллипсисе, а о синтаксическом нуле. Синтаксический нуль употребляется при неопределенно-личном субъекте: *Zavodta sizge көмектесуге tuic. Im Werk soll man Ihnen helfen.* В ряде случаев синтаксический нуль и актуальный эллипсис субъекта в принципе неразграничимы, поскольку значение обобщенности «всеобщности» как бы вбирает в себя и значение актуальности, т.е. совпадение с субъектом или адресатом речи: *Бақытсыздыққа ұшыраған-дарға көмектесу керек – Mann muss den Unfall erlittenen Menschen helfen*, т.е. все вообще должны это делать, в том числе и адресат речи. Характерен переход от актуальности субъекта к его обобщенности в следующем контексте: *Кәзір кімге болса да оңай емес қой, көп оқу керек. Жұртқа жаңа өмірдің келгенін сезіндіру үшін көп жұмыс істеу керек. Aber muss ein Mann, der lebt, wenn alle Manner sterben, ein Feigling sein?*

Действие, как правило, выражается инфинитивом, примыкающим к модальной лексеме. Способность сочетаться с инфинитивом – характерная особенность модальных лексем. Однако при номинализации процесса способом обозначения действия становится отглагольный дериват. Ср: *Оған оңтүстікке сапар шегу қажет. Er muss nach Suden eine Reise machen - Оған оңтүстікке сапар қажет. Er braucht eine Reise nach Suden; Саған демалу қажет. Du musst erholen – Саған демалыс қажет. Du brauchst die Erholung.* Отглагольный дериват занимает позицию подлежащего и дополнения. Если в данной позиции оказывается существительное конкретно – предметного значения, это говорит о необходимости его «событийного» прочтения: *маған бұл кіман қажет- ich brauche dieses Buch*, т.е. необходимо её получить, иметь. Высказывание, описывающее ситуацию необходимости, как правило, содержит эксплицитное указание на другую ситуацию, выступающую по отношению к ситуации необходимости в качестве каузатора, т.е. являющуюся детерминирующим фактором. Одно и то же высказывание, такое, например, как *Менің кетуім керек - Ich muss fortgehen*, может быть истолковано различным образом в зависимости от разного рода обстоятельств: «*Менің кетуім керек, өйткені ол менің борышым – Ich muss fortgehen, denn das ist meine Pflicht*», «*Менің кетуім керек, өйткені уақыт келді - Ich muss fortgehen, denn die Zeit ist gekommen*», «*Менің кетуім керек, өйткені жағдай осылай болды - Ich muss fortgehen, denn so sind die Umstände*» и т. д. В ряде случаев возможна мотивировка «от противного»: *Жедел барып кешірім сұрау керек, әйтпесе ашуланады ; Man muss sofort um die Entschuldigung bitten, oder er wird böse.*

Другими словами, синтаксический знак, теряя свою каноничность, становится экспрессивным и, следовательно, может быть специально использован для передачи эмоциональной информации в